

ЛОКТЄВ

Вадим Михайлович — академік НАН України, академік-секретар Відділення фізики і астрономії НАН України

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК — НЕ ВАЖКА І НЕ НЕПОТРІБНА РАДЯНСЬКА СПАДЩИНА, А УНІКАЛЬНЕ ВІТЧИЗНЯНЕ ЯВИЩЕ З ІСТОРІЄЮ І ТРАДИЦІЯМИ

Стаття є певною реакцією на нещодавню Пропозицію Наукового комітету Національної ради з питань розвитку науки і технологій при Кабінеті Міністрів України щодо реформування вітчизняної науково-освітньої сфери. Головний наголос зроблено на думці, що будь-які її зміни неможливі без активної участі вчених Національної академії наук України, яка, в свою чергу, має зробити все від неї залежне, аби очолити процес такого реформування не тільки стосовно всієї системи науки і освіти, а й себе самої. При цьому зусилля мають спрямовуватися на наповнення реформ конкретним змістом, необхідною послідовністю кроків і зв'язками з розвитком економічних, соціальних та інших важливих для країни проблем. І навпаки, ігнорування ролі і можливостей НАН України автор (слідом за політичним діячем наполеонівської епохи А. Буле де ла Мертом) розцінює як дію, «гіршу за злочин», називаючи її стратегічною помилкою.

Наука та політика протистоять одна одній за завданнями, установками, цінностями та перевагами. Наука — могутній інструмент визволення людини від будь-якої влади, а політика — механізм короткострокового здобуття та утримання влади.

Математик Семен Кутателадзе

Кожен, хто цікавиться розвитком науково-освітньої сфери в Україні, не може не помітити, що з приходом нового очільника Міністерства освіти і науки щоразу починаються розмови про чергову докорінну трансформацію цього сектору, який нібито не виконує свої функції і тим самим не забезпечує прискорений розвиток усіх галузей економіки країни. Така повторюваність свідчить, що реформаторський свербіж наукових чиновників та численних громадських активістів, частина яких, до речі, вже тривалий час перебуває за кордоном, тобто далеко від щоденного клопоту пересічних українських науковців, вимушених жити і працювати під звуки сирен повітряної тривоги, підтримується першими особами держави. Інакше кажучи,

організація реформ, які мали б служити прогресу, насправді своєї мети не досягає, хоча в кріслі міністра побувало вже чимало різних осіб. Сценарії ж реформування подібні один до одного: створення різних експертних комісій або груп різних фахівців, далеко не завжди вчених, які мають подати свої пропозиції.

Зважаючи на цю безперервну комісійну чехарду, гадаю, читачам буде цікаво дізнатися, що деякий час тому в Канаді спробували порівняти науку і хокей, пропонуючи знайти 10 відмінностей. Нам ближча інша гра — футбол, тому писатиму про нього. Так от, залишаючи осторонь жартівливі відмінності, назву першу і головну — немає у світі країни (на щастя, Україна не виняток), де б притомні люди ставили під сумнів виключне право спортивних фахівців керувати цією грою, оцінювати здібності або успіхи футболістів, пропонувати склади команд на змагання, змінювати режими тренувань тощо. І в Канаді, і у нас це є непорушним правилом. Проте між нашими країнами існує й відмінність, оскільки там такий підхід поширюється і на науку, а у нас приймати рішення щодо організаційних засад керування українською наукою, якщо виходити зі складів груп реформаторів, які затверджує МОН, можуть найрізноманітніші діячі, серед яких нерідко можна зустріти осіб, які в ній ніколи не працювали.

Чи можна уявити, що гра нашої збірної налагодила б, якби раптом на телебаченні стали проводити регулярні ток-шоу під назвою «Хто має керувати футболом в Україні?». Чи уряд надумав би оцінювати ефективність футбольних клубів за допомогою спеціальної комісії, що складається з «представників центральних органів виконавчої влади..., а також представників бізнес-спільноти та зацікавлених громадських організацій». Причому єдиним показником успішності команди було б обрано, припустимо, забиті голи, а отже, захисникам, масажистам, лікарям рекомендували б шукати інше поле діяльності.

Але наш уряд для демонстрації того, що насправді серйозно опікується наукою, пішов далі, не обмежившись у бажанні реформування лише одним органом виконавчої влади —

МОН — і його «розумінням» особливостей наукової роботи. На початку 2017 р. було створено Національну раду України з питань розвитку науки і технологій — постійно діючий при Кабінеті Міністрів України консультативно-дорадчий орган, метою діяльності якого є забезпечення ефективної взаємодії представників наукової громадськості, органів виконавчої влади та реального сектору економіки у формуванні та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності. Для надання Нацраді більшого авторитету керувати нею доручено чинному прем'єр-міністру — напевно, за *апріорним* припущенням людині з безумовними науковими заслугами, які при обранні керівником Уряду аж ніяк від неї не вимагаються. Сама Рада складається з двох комітетів — Адміністративного і Наукового, перший з яких очолює чинний на момент призначення голови комітету міністр освіти і науки за посадою, а от другий — особа, яку обирають на певний термін за спеціально розробленою та доволі складною процедурою і яка відповідає статусу або має ознаки видатного вченого.

Це все відомо, але доводиться про це писати, оскільки в липні поточного року на громадському сайті Наукового комітету (НК) було оприлюднено його Пропозиції¹ щодо чергової (не виключено, до Дня Незалежності) суттєвої перебудови науково-освітньої сфери України, які витягнені наче з-під сукна для оголошення науковому загалу і серед яких можна знайти як добре знайомі, так і менш обговорювані раніше реформаторські гасла. Хоча формально вони спрямовані на перебудову цілої галузі, а не її структур, не може не дивувати, що повний текст Пропозицій не містить навіть згадки про НАН України² — найвищу за Законом Укра-

¹ <http://sur.li/jfymf>

² Може, через відсутність її сучасних позитивних досягнень? Чи загальний незадовільний стан науки і освіти, відповідальність за який, що чітко проглядається між рядками, практично повністю покладено на Академію? Наскільки знаю, чинний голова НК О.К. Колежук не робить таємниці зі своєї присутності в НАН України як її член-кореспондент, але з Про-

їни «Про наукову і науково-технічну діяльність» та за Статутом Академії, затвердженим Міністром України, наукову інституцію України. Останнього, здається, цілком вистачає, щоб подібні документи згадували Академію, оцінили її роботу, назвавши державні завдання, якщо такі в її історії були, які вона, скажімо м'яко, не виконала, вказавши, чому вона наразі перешкоджає в розвитку країни, а чому сприяє. Такого немає, і я не думаю, що «недогляд» є випадковим, оскільки НАН України давно і перманентно перебуває під прискіпливим рентгеном не лише МОНу, а й Кабміну разом з комітетами Верховної Ради.

* * *

Тому цілком прогнозовано, що поява Пропозицій навіть у віртуальному просторі доволі сильно збурила чутливу до змін наукову спільноту, яка почала їх жваво обговорювати, оскільки, якщо говорити прямо, не довіряє реформаторським потугам влади. Проте детальний аналіз цього неконкретного, як на мене, і не впорядкованого за послідовністю кроків реформування документа, прийнятого кваліфікованою більшістю складу НК, не є метою цієї публікації, вона більшою мірою присвячена НАН України, для якої, як з'ясувалося, НК жодних пропозицій не підготував.

Але є питання, які важко обійти увагою. До них, що не секрет, належить і фінансування такої державотворчої організації, як Національна академія, що — і на цьому наголошено в Пропозиціях стосовно всієї науки — не витримує жодної критики, багато років залишаючись однією з найболючіших, якщо не найболючішою проблемою. Пропозиції закидають науковій сфері України, а фактично Академії, що наявний у ній розподіл бюджетних коштів не є прозорим і не враховує якісних показників. Наведену, формально правдиву, тезу не можна прийняти повністю, оскільки, по-перше, МОН

позицій цього не видно. В іншому разі потрібно було б, напевно, розкрити, що голова НК обраний до лав Академії. Хіба це не можна розцінити як незаперечний доказ її відкритості до обговорення та співпраці, а також позитив у її діяльності?

регулярно здійснює державну атестацію наукових установ, підсумками якої НАН України послуговується, а по-друге, відповідна структура з оцінювання є й в Академії, проте і вона не згадується навіть на предмет критики.

Погоджуюсь, система розподілу коштів недосконала і нею незадоволена переважна більшість співробітників. Фінансуванню не задоволені всі, але, зауважу, як його не діли, задоволених усе одно не буде, бо воно жалюгідне. Втім, незважаючи на реалії війни, керівництво НАН України поставило завдання навести лад у цьому неоднозначному питанні. В принципі не важко врахувати обидва оцінювання — державне і відомче, але чи можуть вони виконати свої місії однозначно?

Річ у тім, що, строго кажучи, проблема розподілу з урахуванням якості творчої праці ніде не розв'язана, цього з певним рівнем надійності ніхто робити не вміє, обираючи для встановлення «істинних» рейтингів доволі зрозумілі наукометричні показники. Щоб їх застосувати, щороку витрачаються величезні зусилля на виконання титанічної за обсягом роботи з оцінювання результативності роботи НАН України, або процедури «відокремлення овець від козлищ». Як завжди в подібних справах, практично все закінчується прогнозованим підсумком — «покаранням невинуватих і нагородженням непричетних». Якщо ж начистоту, то тут не те що «представники бізнес-спільноти та громадських організацій», а й колеги з однієї установи часто не можуть зрозуміти та оцінити новий, особливо гарно оприлюднений, результат.

Перелічені обставини є об'єктивними, тому не дивує, що чимала кількість наукових співробітників Академії, головним чином гуманітаріїв, жорстко опирається впровадженню для оцінювання наукометричної «діджиталізації». Представники природничих наук, навпаки, поважають «цифрові» дані як такі, що сьогодні широко використовують у світі для порівняння внесків як окремих вчених, так і їхніх команд. Вони можуть навести сотні прикладів, коли наукометрія либонь не перфектно, але адекватно уявленням науковців відображає

їхній рейтинг або роль і вагомість отриманих ними результатів. Тому зовсім виключити цифри при оцінюванні було б наразі передчасно, але й віддавати все їм на відкуп вважаю неправильним. Отже, головне завдання створеної в НАН України робочої групи — знайти прийнятні компроміси, запропонувавши відкритий і, хотілося б, стимулюючий для наукових співробітників Академії розподіл бюджетних коштів. Сподіваюся, робоча група зможе досягти своєї мети.

З іншого боку, за бажання і вміння майже будь-якого наукового співробітника не важко майже будь-якому «представнику органів влади» такої локшини на вуха навішати, що той піде з лабораторії з повним відчуттям, що причастився до великої Науки. Як би не склалося у підсумку, всі без винятку установи НАН України мають бути поділені на категорії, за якими визначається їхня спроможність працювати на благо Батьківщини, тобто можливість отримувати *бюджетні* кошти.

Натомість НК пропонує відмовитися від подібної схеми і оцінювати не установи, а їхні відділи і лабораторії, оскільки не всі вони відповідають світовому рівню, який без перешкод можна приписати установі, в якій, крім названих, функціонують і слабкіші підрозділи, що, на думку НК, заважає визнати її успішною. Мені ж здається, що подібне судження є щонайменше сумнівним, тому питаю: «*А чи можуть у відносно слабкому інституті існувати блискуче працюючі підрозділи і чи є в цьому його заслуга?*». Впевнений, таке може бути завдяки, наприклад, створеній у ньому творчій атмосфері, вмілому сприянню дослідженням з боку керівництва, чіткій роботі ненаукових служб тощо. Тому будь-який такий інститут має право частину успіхів своїх підрозділів пов'язати із собою. Довести ж протилежну тезу дуже складно, бо ніщо не заборонено. А от те, що рейтингування малих структур значно збільшить кількість колективів, що перевіряються, без гарантій, що воно буде кращим і більш об'єктивним, очевидно. Та й як при цьому оцінювати установи — основні незалежні «цеглинки» наукової будови Академії?

* * *

Спробую все-таки знайти у цій пропозиції раціональне зерно, припустивши, що НК хоче зекономити бюджет і, виходячи з наявного стану (війна, розруха), скоротити витрати на фундаментальну науку. Тоді на ретельну, тобто не формальну, оцінку діяльності НАН України знадобиться не менше грошей, ніж витрачається на її роботу. Необ'єктивна ж оцінка може породити таке обурення, що ініціаторів боротьби за економію винесуть з їхніх затишних кабінетів.

Назву ще такий варіант: уряд взагалі і НК зокрема ставлять за мету позбутися *важкої радянської спадщини* під теперішньою назвою НАН України. Хоча до неї з боку можновладців, які самі люблять хизуватися науковими ступенями і званнями, конкретних претензій не висловлено, перефразую слова одного персонажа з нашої, на превеликий жаль, історії — «*інших науковців у мене немає*»³. І щоб винищити нарешті НАН України разом з усією старорежимною наукою, від неї вимагають суворої відповідності приписам знавців і любителів західної науки, насамперед американської, організаційні засади якої, за припущенням тих активних членів НК, що практично всю війну перебувають за межами України, можна впровадити будь-де.

Так, одна з пропозицій НК — досить швидко переведення приблизно 40 % наукових досліджень на конкурсні засади через наукові фонди. Щоправда, Пропозиції оминають «незначну» деталь — справжніх потужних фондів в Україні немає, а фінансування того, що є, регулярно урізають під ті ж самі байки про пандемію чи скруту воєнного часу, неможливість охопити всі напрями, зрештою про необхідність впровадження елементів наукової реформи, що також потребує грошей. Але яке це все буде мати значення, коли мета — змагальний розподіл, образно кажучи, «нуля» — досягнута?

Друге, що пропонується, — перевести фундаментальні пошуки і гуманітарні науки у до-

³ Вислів Й.В. Сталіна про радянських письменників, що інших у нього немає.

слідницькі університети. Я б підтримав це, якби не знав, що у нас в останніх є тільки назва, але справжньому вченому потрібно займатися лише своїми п-мезонами, а хлібець йому, мабуть, підкидатимуть жалісливі студенти.

Третє обов'язкове запозичення — вчених потрібно навчити випрошувати гроші у спонсорів (останніх в Україні не більше, ніж снігових людей, але ж ніхто не заважає нам просити долари за гроші про будь-яку допомогу).

І не важливо, що в результаті подібних реформ наука в Україні припиниться. Головне — нарешті все буде так, як там, тобто правильно.

Не хотів би бути звинуваченим у злостивості і повірю, що НК справді переймається проблемою підвищення ефективності наукової діяльності. Якщо це так, то його пропозиція створити *Національну систему дослідників*, тобто тих дослідників, хто додатково до їхньої заробітної платні (реально суспільно соромної) отримуватиме гранти, виглядає начебто слушною. Іншими словами, пропонується подумати про головних фігурантів наукової і освітньої діяльності — науковців, і почати поводитися з ними, вдаючись до ласки й заохочення, що було б надзвичайно своєчасним. Це означало б, що не лише «небожителю — члену НАН», а й просто відомим дослідникам призначалися б стипендії, аби хоч трохи полегшити їхнє життя.

Здавалося б, цю рекомендацію слід було б палко схвалити. Проте мені здається, що вона не більше ніж напівзахід, і значно важливішими є не ці, по суті, подачки з очевидним корупційно-популістським підтекстом, а вперті намагання і керівників держави, і членів НК поступово збільшувати бюджет науки в країні до європейського рівня — 2 % ВВП, що дало б нарешті змогу зсунути з місця основну і досі неподолану проблему сучасної наукової і навчальної діяльності в Україні — її низький престиж, викликаний саме мізерними посадовими окладами наукових працівників, чим стимулювати приплив у науку і освіту молодих талантів. Без них науці в Україні не допоможуть жодні, навіть найпрогресивніші реформи. Лише молодь в змозі перетворити казку про наше щасливе майбутнє на бувальщину.

Водночас не можу не зізнатися, що мені важко уявити, що реформатори різних мастей «поставлять коняку попереду воза» і насправді почнуть не з глобальних питань перебудови всього і вся у науковому секторі України, а з умов праці й комфортного перебування на наукових посадах саме тих, хто день і ніч робить науку. Тому якщо наразі спитати мене, того, хто роками писав статті про недоліки і пропонував зміни в роботі Академії, жодні з яких не те що не втілені, а навіть практично не обговорювалися, про мої можливі теперішні пропозиції, то, дивлячись, хто і що пропонує вже не «знизу», а «зверху», я, мабуть, ірраціонально волав би, що потрібно припинити будь-які дії і на певний час залишити у спокої хоч якось працюючу українську науку та Академію, а також освіту, які за останні роки щонайменше кращими не стали, і почати з обговорення того, чим можна їм допомогти. Невже їхнє глибоке реформування має статус першочергового завдання влади і суспільства у воєнний і повоєнний час?

* * *

Варто сказати інше: нема і не може бути справедливості у критиці НАН України, яка в умовах неминучого занепаду продовжує працювати. Найкрасномовніший приклад — нещодавня виставка «НАН України — обороні». Виявилось, що наші молоді керівники промислових і профільних військових міністерств, а також підприємств ВПК, командувачі різних, зокрема й вищого, рівнів практично нічого (від слова «зовсім») не знали про те, що робить і на що здатна Академія, яка завдяки неймовірним зусиллям співробітників зберегла свої можливості в сенсі допомоги ЗСУ. Я був серед учасників цієї виставки і кілька разів випадково чув обмін думками між відвідувачами. Так, один міністр, приємно, як мені здалося, вражений побаченим, тихо сказав своєму заступнику: «Я не думав, що вона ще існує», маючи на увазі Академію. Крім того, був свідком, як віцепрем'єр і міністр цифрової трансформації Михайло Федоров з явним здивуванням тішився нашими розробками в галузі ІТ, які не мають аналогів навіть у НАТО і про які раніше

не знав, хоча це сфера його прямої службової відповідальності.

Знайомлячись з Пропозиціями і згадуючи виставку, неодноразово ловив себе на думці: «А наскільки добре і чи взагалі знають сучасну НАН реформатори з НК?». Боюся, що ні. При цьому я не збираюся захищати НАН України, навряд чи вона цього потребує, я сам за зміни, але зміни продумані, виважені, поступові, а також за справедливе до неї ставлення. Не заслуговує на довіру будь-яке реформування організації, яка нічим себе не запламувала, завжди — повторюю, завжди — виконувала завдання, якими б вони не були, чинних урядів, президентів, голів їхніх офісів. А тепер її визнають мало не єдиною відповідальною за все, що у нас сталося з наукою та освітою.

Не заперечую, НАН України як державна структура бездоганною не була, щось не зрозуміла вплив історичних подій, десь не продемонструвала патріотичну позицію публічно, ніколи не йшла проти течії, без чого лідерство неможливе, не робила наполегливі спроби ініціювати дії уряду, десь, може, не оцінила якихось наслідків, щось у собі не виправдано законсервувала, вчасно не модернізувавшись, що зумовило втрату нею впливу на основні напрями розвитку держави, але покласти на неї *всю* провину за долю науки великої країни, якою є Україна, напевне, було б занадто, та й це насправді не так. Більшість установ Академії і, безумовно, її співробітників працювали сумлінно, хоча говорити про їхню тверду колективну державницьку позицію в складних або неоднозначних ситуаціях було б перебільшенням⁴.

⁴ Ці слова аж ніяк не стосуються періоду повномасштабної війни з РФ, коли сотні науковців добровільно пішли воювати або приєдналися до волонтерського руху. Десятки з них героїчно віддали в цій боротьбі свої життя. Академія звернулася з листами до багатьох міжнародних наукових організацій, редколегій журналів і оргкомітетів конференцій, закликавши їх припинити будь-яке співробітництво з представниками РФ. Десь її почули, десь ні. Шкода, але під час окупації Криму і частин Донецької і Луганської областей аналогічної реакції Академії не було: Міжнародну асоціацію академії наук, у якій більшість колективних членів становили наукові організації Росії, не розпустили, зв'язки з РАН та її регіональними центрами і установами не розірвали.

У підсумку, не погоджуючись з «одноосібною» винуватістю НАН України, дозволю собі спитати: «Шановні члени АК і НК, про що ви? У нас економіка не працює!». Точніше, працює, але лише на винос або вивіз найневигодніших з точки зору прибутку товарів — корисних копалин або переважно непереробленої сировини. Такій економіці, до того ж олігархічній, наука, високі технології, освічені кадри не потрібні. А швидка втрата Україною орієнтирів і свого бачення подій у складному конкурентному світі — закономірний результат ганебного ставлення з боку уряду і урядових структур до своєї науки і своїх науковців. Але Пропозиції відповідних рекомендацій уряду з цього приводу не містять.

Зрозуміло, багато грошей забирають ЗСУ, тому уряд у нинішній ситуації шукає не статті бюджету, на які фінансування потрібно збільшити, а статті видатків, які можна скоротити чи прибрати під пристойним приводом підвищення ефективності, зокрема науки через спеціально підібрану форму її реформування. Тим не менш вірю, що урядовці на базі сучасних підходів з використанням штучного інтелекту мають сили зупинити падіння. Але не лише вони самі, Академія обов'язково має бути долучена, оскільки уряд без неї, як і вона без нього, самотійно й окремо зробити щось серйозне у цій царині не зможуть.

* * *

Якщо ж повернутися до раціональних міркувань, мушу відверто визнати, що далекий від думки, буцімто в НАН України все гаразд. Не ігноруючи певні досягнення Академії (за гамбурзьким рахунком, доволі скромні), визнаю, що науково-освітня сфера в Україні за останні 15–20 років сильно здала, і процес погіршення набув рис перманентного або, що ще гірше, незворотного характеру. Не зупинитись на причинах, їх багато, лише зауважу, що за її регресію, попри сказане вище, насамперед відповідають не чиновники, а діячі науки, яка

сі, не розпустили, зв'язки з РАН та її регіональними центрами і установами не розірвали.

разом з нерозривно пов'язаною з нею освітою є центром культури, а в центрі науки і освіти — НАН України, справжній феномен організації і здійснення різноманітних, передовсім між-дисциплінарних, наукових пошуків, унікальне українське явище зі своєю своєрідною історією і традиціями, однією з яких є завжди працювати на країну та її людей. Що не слід плутати науку і політику, нас цього вчили, проте тепер ми наочно переконалися, що навчання було марним, позаяк їхня зв'язка нерозривна. Але це інша тема.

Тепер же необхідно підкреслити, що, як не рахуй, найвідоміші наукові досягнення України, її успіхи належать переважно саме НАН, хоча вона кілька разів змінювала свою назву. За понад вікове існування, адже постала саме тоді, чим випередила навіть радянську добу, якій жодним чином не зобов'язана своєю появою, хоча багато років нам брехали, що саме за Радянської України Академія народилася і здобула міжнародне визнання. Через зміни ідеологічних парадигм Академія часом трансформувалася, але завжди так, аби бути близькою, може навіть занадто, до головних інтересів промисловості і сільського господарства. При цьому вона намагалася зберегти як найважливіші елементи власної унікальності, так і загальні демократичні принципи внутрішнього самоврядування, спадкоємності традицій та складу, універсальності у підходах до різних галузей знання тощо. За задумом її батька-засновника В.І. Вернадського Академія в Україні має бути первинною структурою, а от університети (і, не виключено, гімназії) складаються при ній. Звісно, мова не про майнову форму і не про порядок фінансування, а про особливості функціонування науки і освіти в Україні, коли перша задає напрями підготовки для другої, визначаючи її рівень.

Столітній принцип примату (старшинства) Академії відіграв ключову роль у формуванні науково-освітньої оригінальності організації і співіснуванні цих незалежних складових культурної ідентичності України. Тому мантрове твердження, яке деякі сучасні політичні діячі та й взагалі не дуже освічені персони, нехай

інколи і з академічними званнями, ставлять під сумнів, — що *альтернативи НАН в Україні не існує*, — є безперечним і пересічним трюїзмом. Хочу принагідно наголосити, що з нього випливає не необхідність, як можна подумати, консервації нинішньої структури і завдань Академії та її місця в державі, а виключна її відповідальність за стан науки і освіти в Україні.

При цьому слід зважати, що Академія — це не будівлі й обладнання, а насамперед вчені, які подібно до звичайних людей бувають різними, порою дуже. Одні, ігноруючи принцип академічної свободи, яка є запорукою творчості, і поступаючись процесом наукового саморегулювання, заграють з владою і входять з нею в резонансні стосунки, політично протиставляючи себе реформаторам, забуваючи те головне, що винесено в епіграф. Використовуючи це протиріччя, владі нерідко вдається легітимним чином провести закони, які не йдуть на користь розвитку науки, проте дозволяють представникам влади маніпулювати вченими, примушувати їх вивчати питання, які цікаві саме владним колам. Я ж впевнений, що влада не повинна втручатися в науковий пошук, оскільки її завдання, як і місія освіти, — підтримувати в суспільстві повагу й інтерес до нового знання.

У будь-якій країні суспільство передає частину своїх функцій уряду. Але це не відміння переконання людей, що основні сподівання за стан науки і освіти пов'язуються саме з вченими, і перші у цьому «списку» — співробітники НАН України. Саме їй суспільство добровільно передає права і обов'язки з управління цими сферами життєдіяльності країни. При цьому те саме суспільство готове утримувати співробітників Академії як незалежних експертів у складних наукових, технічних, безпекових, медичних, екологічних тощо питаннях, а не сервільних інструментів політиків.

Хотілося б думати, що не є секретом те, що вчені наймаються народом виключно для збереження та отримання знань. Платника податків мало або зовсім не цікавлять взаємини Академії та міністерств, йому байдужі традиції та внутрішні проблеми Академії. Коли вчені не

забезпечують належного рівня науки та освіти, коли суспільство не бачить наукових результатів світового рівня або їх втілення у технології, то, вирішує той же платник податків, — відповідальність на вчених. Тому, якщо Академія констатує чи відчуває перешкоди у розвитку науки і освіти в Україні з боку найнятих народом чиновників, вона має негайно звертатися до народу. Саме їй необхідно вибудовувати виразний діалог із суспільством з проблем науки та освіти, шукати і завчасно пропонувати шляхи подолання деградації науки, і не тільки, в Україні. Серйозних спроб такого роду, наскільки мені відомо, не було, хоча наперед очевидно, що без підтримки влади тут не обійтися.

Пам'ятаймо, наукове співтовариство не корпорація і не завод. Академія наук не міністерство і не відомство. Порядки в академічному світі є особливими і не всім зрозумілими хоча б тому, що панівними в стосунках є толерантність, вміння чути і сприймати протилежні думки, а не лише адміністративні вказівки. Своєрідна й міра відповідальності вченого — вона залежить і від статусу, і від місця, яке посідає науковець у науковій ієрархії. За наукові успіхи та провали в Україні перед державою теж відповідають вчені та Національна академія наук. Її Загальні збори делегують свої повноваження виборним керівникам. Це не змінює принципу універсальної відповідальності, що лежить на всій НАН України, як і на інших основаних на механізмах самоврядування структурах. Якщо ж щось не виходить, то це лише свідчить, що Академія не відповідає своєму призначенню.

* * *

Проголошена вище відсутність альтернативи НАН зовсім не означає, що її не можна припинити чи зламати. Потрібно мати на увазі, що одна з головних подій у новітній історії Академії — зміна способу обрання її членів з початку 90-х років без їхньої перевірки на «надійність» у відділеннях АН СРСР. У цьому сенсі з Незалежністю прийшло формування нової Академії, яка сама, без «рекомендацій», визначає якість поповнення, свою структуру, завдання.

Кращою вона стала чи ні, судити не беруся, але набагато ліпше представлена географічно, повільно, але зростає в ній кількість жінок, все ще відчувається брак присутності представників інших відомств (скажімо, університетів) або тих, кого ми називаємо вченими-прикладниками.

Без натяків на оцінки можу лише сказати, що які її члени, така і Академія. Роками у публічному вимірі вона була доволі мовчазна і, чого гріха таїти, неактивна, не ризикувала ставити перед владою гострі питання розвитку країни, не критикувала її, не опиралася, коли фіксувала помилки навіть у доленосних для країни рішеннях. Так, зрідка робилися «езопові» спроби щось виправити, проте довгі роки безальтернативного керівництва й тихого перебування у своїх проблемах спричинили наявність у ній лише дуже малої кількості людей з почуттям власної гідності і розумінням, що таке професійна і людська репутація, спроможних протистояти владі або десь чогось досягати, виходячи з колективних, а не особистих інтересів.

Багато колег вбачають загрозу науці в тому, що нинішні реформатори ззовні, виходячи з міркувань мізерності фінансування і безперспективності його збільшення, принаймні у найближчі 10–15 років, говорять про неминучість скорочення НАН. Як на мене, скорочення — не біда, принаймні — не катастрофа. Біда — це відмова від наукових принципів всередині Академії. Не хочу нікого образити, але не можна не бачити серед членів НАН ліквідаторів самої науки. Водночас саморегуляція в НАН *зникла*, але не спонтанно, вона віддана не стільки в МОН, скільки у повітря навколо і всередині очільницьких кабінетів. Загальні збори, засідання Президії поки що не схожі на засідання штабу науки і поки що багато в чому є декоративно-звітними ритуалами, а не менше 2/3 членів НАН стали спільнотою, завжди голосуючою «за», готовою в усьому підтримати керівництво.

Такими є нинішні реалії. Не слід шукати причини чи витоки виродження лише у членах НАН або у її співробітниках, відмінних від об-

раних до її лав членів. Банально стверджувати, що бацили деградації не розрізняють ані академічних, ані інших звань. Повсюдно можна зустріти людей, які тримаються за свої місця у науці та освіті до останньої можливості, не гребуючи й такими хитромудрими методами, як добровільне(?) приєднання однієї непогано працюючої установи до такої ж іншої без зміни тематики або сумарного кадрового складу. Відбувається це «самозбереження» за віком чи нездатністю на інше або через злидні та відсутність умов — для суспільства не так важливо.

Якщо «копати» глибше, легко переконалися, що з-поміж тих, хто свій прямий обов'язок — добування знань — не виконує, є і академіки, і професори, і доценти, і рядові науковці. Водночас те, що члени Академії позбавлені необхідності звітувати перед своїми колективами, якщо говорити саме про наукові результати, визнати справедливим непросто. Розмови про те, що пенсії й зарплати маленькі, а академічні стипендії жодного разу за останні 30 років не переглядалися, перетворившись на щось на кшталт чайових, не змінюють цю сумну загальну картину. Ймовірність зустріти ледарів за віком чи нездатністю до креативності в Академії не більша, ніж в університетах або галузевих НДІ.

Конформізм, показний патріотизм, безпринципність, колабораціонізм і профанація живуть не лише у стінах Кабміну, міністерств і відомств, які ще не позбавилися радянщини, або совковості, а й у головах багатьох вчених — від академіка до аспіранта. Незважаючи на це, залишити все як є або змінити щось суттєве у науковому світі можуть лише вчені. Слушно ще раз підкреслити, що Академія занепадає не стільки зусиллями міністерських чиновників та політиків, скільки через забуття фундаментальних принципів науки та етики наукового самоврядування.

Як не прикро визнавати, наука не прищеплює (і ніколи цим не вирізнялася) моральність та її норми. Можна навести приклади, коли блискучий вчений виявляється нікчемною в адмініструванні, солодким холуєм, підлим боягузом з ознаками сервілізму. Наука не є синонімом демократії, оскільки меншість, на-

віть одна особа, а не більшість може виявитися правою. І достовірність того чи іншого результату, особливо у природничих дисциплінах, не визначається голосуванням. А управління наукою відрізняється від науки як такої і може здійснюватися на засадах демократії з урахуванням прав меншості. Виголошені судження наразі доволі тривіальні, але їх не можна ігнорувати, оскільки позбавлення від деяких перелічених ознак сприяє свідомому реформуванню, пришвидшує його.

Хочу засвідчити, що мізерне фінансування і неухага суспільства — головні, проте не єдині причини поганого стану Академії. Вона ще має очиститися від людей, які її не красять, зростити і закріпити внутрішню самосвідомість, розуміння того, що ніхто, крім неї, не може бути лідером нової післявоєнної України, її опорою і мозковим центром, прикладом демократичності процедур і високої порядності її членів.

* * *

Такі думки прийшли до мене, коли я прочитав черговий план реформування науки в Україні, де не знайшов, нехай мені вибачать його автори, жодної оригінальної ідеї — або це переказ доволі відомих тез без урахування реалій (зокрема, положення про фінансування науки на рівні Євросоюзу), або чергова російська калька (принципи побудови і запуску вітчизняного аналога Федерального агентства наукових організацій, якому належать *усі* інститути, а також спеціального Нацгентства з оцінювання наукової діяльності (НАОНД), яке не формально(?), а по суті(!) розбиратиметься з усіма отриманими в країні результатами⁵). Ясно, що зневага до існування в країні Національної і низки зовсім різних за рівнем

⁵ Таке «наукове НАЗЯВО», як на мене, є нонсенсом, оскільки більш корупційну структуру вигадати важко. Як би, питаю, воно оцінило геніальний результат Григорія Перельмана, який до моменту оприлюднення свого доведення гіпотези Пуанкаре 6 років поспіль не мав жодної публікації, а сам результат могли зрозуміти не більш як 4–5 математиків у світі. Що ж до нас, то, без великої небезпеки помилитися, можна стверджувати, що незабаром після початку роботи НАОНД в коридорах наукових інститутів і універси-

науки галузевих академій, кожна з яких потрібно розглядати окремо, не могла не викликати таку мою реакцію. Мене менше зацікавили самі Пропозиції, але я вирішив твердо заявити, що історія України, її народ не пробають Уряду і всім нам, якщо ми дозволимо не те що прибрати, а просто висловити недовіру НАН — скарбниці знань, які за Ф. Беконом є силою, що визначає рівень розвитку будь-якої держави. Тому боротьба з організацією, що добуває і несе в маси світло знань, має бути визнана *антидержавницькою діяльністю* з усіма наслідками, що випливають з неї.

А от як зробити, щоб ці знання працювали на державу якнайшвидше і якнайкраще? Потрібно обговорювати, розробляти відповідні закони, готувати кадри, вивчати структуру промисловості, майже повсюдно приватної. І, як на мене і на думку деяких моїх колег, починати слід із закону про Національну академію, де мають бути прописані її обов'язки і права, гарантії держави щодо забезпечення необхідних і достатніх умов для плідної та ефективної й корисної роботи самої Академії, а не створеного на її основі клубу поважних старців⁶, без будь-яких застережень закріплена *недоторканність* її майна, яке (і це цинічно ніколи не приховується) часто відіграє роль подразника, що додатково спонукає різних недоброчесних «громадян» просувати різні ідеї щодо реформування Академії. Вона ж, будучи домашньою,

тетів розгулюватимуть видатні українські вчені, призначені цим Агентством.

⁶ Ідея розлучити Академію з випестуваними нею установами, фактично перетворивши її на імпотентне зібрання відомих вчених, взагалі виглядає нісенітною, особливо коли згадуєш роботу тотожної за структурою Академії наук Китаю, що користується колосальною підтримкою його перших осіб, які позиціонують АНК як основний пріоритет держави, єдиного гаранта її могутності і процвітання. Цікаво, що державні інвестиції там пропонують спрямовувати на розвиток фундаментальної науки. Китайський приклад переконливо свідчить, що не структура Академії, а дбайливе ставлення до неї керівників країни і, звісно, пересічних громадян є ключовим фактором розвитку науки. Завидним є і престиж наукових професій у Китаї, де «Вчений — це звучить гордо!».

а не дикою «рослиною», вимагає догляду, живлення і піклування. Коли вдасться такого досягти, Академія відповідь сторицею і почне суттєво впливати на всі сфери нашого буття. Сказати, що цього досягти легко, не можу, все складно, але разом ми — важіль, спроможний підняти роботу Академії до висот, що дадуть позитивні зміни, свідками яких будемо всі ми.

Що стосується Стратегії розвитку наукової сфери України на найближчі 10–15 років, говорити серйозно про її розроблення вважаю справою безнадійною, оскільки фундаментальні пошуки подібні до погоди, довгостроковий прогноз якої є, як відомо, принципово неможливим через велику кількість випадкових факторів з невизначеною сумарною дією. Розвиток справжньої фундаментальної науки, мета якої нові знання, передбаченню не піддається. Їй як саморегульованій галузі не треба заважати, надавши реальну, а не «паперову» *академічну свободу* і забезпечивши можливостями для проведення досліджень. Такий підхід дозволить науці завжди залишатися серед лідерів, займатися перспективними питаннями поза списками пріоритетних питань, які полюбляють складати чиновники і які не впливають на реальний пошуковий процес. Відповідна частина науки, нехай і не така велика за обсягом, має утримуватися державою.

Інша справа прикладні дослідження. Тут я хотів би спочатку побачити стратегічний курс держави, яким формуються її інтереси на найближчі роки, а за ним інтереси промислових кіл, які напряду чи через певні інформаційні ресурси формулювали б свої потреби, а Академія передавала б ці запити в інститути. Впевнений, завжди знайшлися б відділи, які б щось зацікавило і дало змогу встановити прямі контакти для вироблення спільних планів. Так працює світ, і ми маємо цього навчитися. Зрозуміло, що після війни Україна потребуватиме передовсім прикладних досліджень і розробок, що має відобразитися в Стратегії, яка повинна бути лаконічною і сформульованою у якомога загальнішій формі, а не детально розробленим бізнес-планом, своєю частиною якого опікується кожне міністерство чи кожна фірма.

Мушу нарешті засвідчити, що керівництво НАН України усвідомлює важливість і необхідність реформування Академії, хоча на швидкість цього процесу співробітників не налаштовує. Певне гальмування є навіть об'єктивним і відображає демократичність усіх процедур, коли кожний має право на зауваження чи пропозицію. Тим більше, якщо обговорюються такі непрості питання, як відкритість розподілу фінансування, його якісні

критерії і стимули, структура Академії, кількість установ, методи управління тощо. Тим не менш, ми віримо, що послідовна робота, спільне бажання поліпшення діяльності Академії і, як результат, її більш вагома участь у всіх державних справах наблизитимуть нас до рівня розвинених країн, чого ми всі давно і палко очікуємо.

Слава Україні!

Слава її науці і освіті!

Vadim M. Loktev

Bogolyubov Institute for Theoretical Physics National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0673-4174>

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES IS NOT A HEAVY AND UNNECESSARY SOVIET LEGACY, BUT A UNIQUE DOMESTIC PHENOMENON WITH HISTORY AND TRADITIONS

The article is a kind of reaction to the recent Proposals of the Scientific Committee of the National Council for the Development of Science and Technology under the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the reform of the domestic scientific and educational sphere. The main emphasis is placed on the idea that any changes to it are impossible without the active participation of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine, which, in turn, must do everything in its power to lead the process of such reform with respect not only to the entire system of science and education, but also to itself. At the same time, efforts should be aimed at filling the reforms with concrete content, the necessary sequence of steps and connections with the development of economic, social and other problems important for the country. Conversely, ignoring the role and capabilities of the NAS of Ukraine is considered by the author (following the Napoleonic era politician A. Boulay de la Meurthe) an action "worse than a crime" and called a strategic mistake.

Cite this article: Loktev V.M. The National Academy of Sciences is not a heavy and unnecessary Soviet legacy, but a unique domestic phenomenon with history and traditions. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (8): 3–13. <https://doi.org/10.15407/visn2023.08.003>